

Оригиналан научни рад

UDK 314.116/.117(497.6)“1948/2008“

Original scientific work

Милимир Лојовић
Обрен Гњато**СТАНОВНИШТВО ИСТОЧНЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ У ФУНКЦИЈИ
РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА**

Извод: Источна Херцеговина је географско-регионални појам за дио Републике Српске, који обухвата општине: Требиње, Билећа, Љубиње, Гацко, Невесиње, Берковићи и Источни Мостар са 365 насељених мјеста, површине 3827 km² и око 86000 становника. Демографски процеси у историјском развоју источне Херцеговине условљени су сложеним политичким и друштвено-економским факторима и имају емиграционо-миграциона обиљежја, нарочито у другој половини XX вијека.

Кључне ријечи: источна Херцеговина, становништво, демографски процеси, просторни размјештај становништва, савремена демографска обиљежја, регионални развој

Abstract: East Herzegovina is a geographical and regional term for a part of the Republic of Srpska, which includes the municipalities: Trebinje, Bileća, Ljubinje, Gacko, Nevesinje, Berkovići, and East Mostar, with the 365 inhabited places, and the area of 3827 km² as well as the population of about 86000 people. The demographic processes in the historical development of East Herzegovina have been influenced by the complex political and socio-economic factors, and they have had migratory and migratory characteristics, especially in the second half of the 20th century.

Key words: East Herzegovina, population, demographic processes, spatial arrangement of the population, modern demographic characteristics, regional development

Увод

Источна Херцеговина захвата површину од 3.827 km² и према процјени за 2008. годину има 86.000 становника, што је просјечно 22,4 ст./km². Она је по броју становника најмања и уједно најрјеђе насељена регија у Републици Српској. Удио становништва у укупном становништву Републике Српске стално се смањује, што се може објаснити падом природног прираштаја и високом стопом емиграције.

Периферни положај ове регије у оквиру бивше СР БиХ, карстна обиљежја простора са релативно slabим могућностима искориштавања и скромна вриједност сировинског потенцијала неки су од главних узрока спорог демографског и економског развоја. Демографски развој источне Херцеговине у периоду након Другог свјетског рата био је веома неравно-

мјеран. До пописа становништва 1961. број становника константно се повећавао. Разлози повећања броја становника у овом периоду у вези су са неразвијеним функцијама централних општинских насеља што је спречавало интензиван прилив сеоског становништва у градска насеља, односно, становништво је углавном остајало на селу гдје су по правилу веће стопе natalитета и природног прираштаја под утицајем послератног компензационог периода, као и због побољшања економских и социјалних прилика на селу. Потом почиње фаза демографске транзиције и концентрације становништва у градским насељима.

Демографска обиљежја

До 1961. године, простор источне Херцеговине је имао слабо изражене спољне миграције становништва па ни период колонизације у Војводину није у великој мјери утицао на демографски развој. Чак, у то вријеме забиљежен је и мањи повратак неких исељеника због традиционално чврстих веза са завичајем, слабих адаптивних способности на нове средине и сл. У периоду од шездесетих година прошлог вијека, па на овамо, на простору источне Херцеговине одвијали су се специфични демографски процеси. Наиме, дошло је до интензивног смањења демографског потенцијала и константног смањења броја становника у руралним срединама који се може објаснити процесима индустријализације и урбанизације, односно руралног егзодуса. За разлику од сеоских, градска насеља регије источна Херцеговина имају постепен раст броја становника, али регија као цјелина захваћена је интензивним емиграцијама које још увијек трају (Гњато Р., 1991).

Након 1961. године па све до данас број становника ове регије континуирано се смањује. Од свих општина једино је Требиње имало константан пораст становништва, са изузетком 1971. године. Требиње је било и један од значајнијих простора концентрације становништва регије. Удио становништва источне Херцеговине у укупном становништву бивше СР Босне и Херцеговине константно се смањивао са 3,1% из 1961, преко 2,1% из 1971, до 1,7% из 1991. године.

Емиграционе карактеристике као изузетно важно демографско обиљежје источне Херцеговине испољавају се у дугом историјском периоду развоја, а посебно након шездесетих година прошлог вијека. У периоду социјалистичког развоја овај простор је десетљећима имао обиљежје рурално-урбаног егзодуса становништва. У том периоду, под утицајем индустријализације, сеоско становништво се слијевало у општинске центре. Треба истаћи да се са простора источне Херцеговине у емиграционим процесима становништво и знатно раније исељавало у правцу прекоокеанских земаља. Основни разлози емиграције становништва ових простора били су економске природе, мада се ни остали разлози не могу занемарити (Гњато, Р., 1991).

Milimir Lojović, Obren Gnjato

Табела 1. – Кретање броја становника по општинама источне Херцеговине

Општина	Пописи становништва					
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Требиње	27.148	27.558	30.140	29.024	30.271	30.996
Билећа	13.531	14.026	14.126	13.444	13.168	13.284
Гацко	14.424	14.628	14.033	12.033	10.261	10.788
Љубиње	5.776	5.665	5.476	4.837	4.590	4.172
Невесиње	19.384	20.434	20.287	19.333	16.297	14.448
Укупно	80.263	82.311	84.140	78.671	74.587	73.688
у % од БиХ	3,1	2,9	2,6	2,1	1,8	1,7

Извор: *Пописи становништва СР БиХ, Сарајево 1961–1991.*

Према емиграционим обиљежјима, у регији источне Херцеговине, посебно су били карактеристични периоди на почетку прошлог вијека, између два Свјетска рата и након Другог свјетског рата (колонизација у аграрне предјеле Војводине), али и између 50-их и 80-их година прошлог вијека (у правцу развијенијих подручја и урбаних центара бивше СФР Југославије). Различита економска развијеност појединих регионалних цјелина претходне државе утицала је на обим и правце миграција становништва које су готово подједнако захватиле све општинске просторе ове регије.

Источну Херцеговину, карстну и слабо развијену регију шездесетих година прошлог вијека захватио је снажан процес емиграције чиме је она добила сва обиљежја изразито егзодусног простора. Томе су највише допринијели неповољан друштвено-економски развој и слабо развијене функције насеља, које су у великој мјери утицале на интензитет миграција које су се задржале до данас. Један од најочигледнијих примјера који се може навести је процес литорализације Дубровачког приморја, који је у великом обиму привукао становништво ове регије, посебно са простора општине Требиње (Гњато Р., 1991).

Седамдесетих и осамдесетих година прошлог вијека на простору источне Херцеговине десиле су се веома значајне демографске промјене које су директна посљедица миграционих процеса. Стога су најважније демографско обиљежје овог периода биле изразите рурално-урбане миграције на релацији села-општински центар које су биле најобимније у коначном билансу међурегионалне размјене. Као посљедица великог интензитета емиграције значајан број забачених брдско-планинских села доживио је тоталну депопулацију која се све више шири на скоро све руралне средине ове регије (Маркотић, А., 1983).

Дневним миграцијама становништва су обухваћени радници и школска омладина. Обим ових миграција у неколико посљедњих година је смањен и углавном зависи од фактора друштвено-економског развоја и функционалне организованости простора. Наравно, као најважнија функционална

обилежја која утичу на дневне миграције простора источне Херцеговине треба истаћи мрежу привредних и ванпривредних предузећа и школских институција, као и мрежу и ниво саобраћајне повезаности. Са стагнацијом привредног развоја, затварањем значајних привредних постројења и смањењем потреба за радном снагом, као и са мањим бројем потенцијалне радне снаге у руралним срединама обим дневних миграција овог простора значајно је смањен.

Табела 2. – Кретање броја домаћинстава по општинама источне Херцеговине

Општина	1961.	1971.	1981.	1991.	2004.*
Требиње	7.903	7.115	8.109	8.987	10.606
Билећа	2.788	3.077	3.278	3.605	4.242
Гацко	2.541	2.469	2.437	2.897	3.939
Љубиње	1.005	1.010	1.096	1.117	1.364
Невесиње	3.697	3.759	3.846	3.801	4.848
Укупно	17.934	17.430	18.766	20.407	26.060

Извор: *Пописи становништва СР БиХ, Сарајево, 1961–1991.*

2004* (процјена домаћинстава, стат. службе општина ист. Херцеговине)

Анализа претходне табеле упућује на констатацију да је дошло до постепеног повећања броја домаћинстава. Дошло је до укупног смањења броја становника па се недвојбено може закључити да је дошло до процеса раслојавања породице, односно до смањења броја чланова по једном домаћинству. Тако је 1961. просјечно домаћинство имало 4,7 чланова, 1991. 3,6 чланова а 2004. године, према процјени 3,3 члана.

Могућности развоја градских насеља источне Херцеговине различита су у зависности од природно-географских потенцијала што је у значајној мјери утицало на њихов будући демографски и укупан друштвено-економски развој. Одлучујући утицај на развој градских насеља имао је процес индустријализације од 1961–1981. године. Развој текстилне и метало-прерађивачке индустрије привукао је значајан број становника из села у градове и приградска насеља, што се у великој мјери одразило на постојећу градску инфраструктуру. Наиме, са досељавањем становништва расле су потребе за обезбјеђењем егзистенцијалних услова, па је дошло до реконструкције постојеће и проширења и модернизације инфраструктуре у градским насељима.

Сва градска насеља захваљујући демографском расту се територијално шире, углавном дуж обода поља, па тиме добијају издужен (низни) али и ширењем у више дијелове ободних страна степености облик. Повећање градског становништва условило је, поред осталог, и развој и ширење функција општинских центара које се највише манифестују у сектору терцијарне и кварталне дјелатности.

Обзиром да у Босни и Херцеговини није било званичног пописа становништва од 1991. године, на основу статистичких података општина

може се процјенити да је у периоду од 1991. до 2008. године дошло до пораста, односно, наглог прилива избјеглог и расељеног становништва, највећим дијелом из Федерације Босне и Херцеговине и Р. Хрватске у урбане центре регије источне Херцеговине што је последица политичких процеса у БиХ крајем XX и почетком XXI вијека.

Табела 3. – Становништво у градским насељима источне Херцеговине

Општина	Пописи становништва						
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2008.*
Требиње	2.533	3.445	4.073	10.535	17.183	21.870	30620
Билећа	1.270	1.563	2.491	4.053	5.738	7.568	9080
Гацко	1.170	1.227	1.368	1.604	2.602	4.584	5730
Љубиње	503	467	621	796	1.772	2.265	2510
Невесиње	1.615	1.798	2.349	3.055	3.595	4.068	4880
Укупно	7.091	8.500	10.902	20.043	30.890	40.355	52820

Извор: Пописи становништва СР БиХ, Сарајево, 1961–1991. 2008* (процјена становништва стат. службе општина источне Херцеговине)

Обзиром на број становника и функције које задовољавају потребе становништва регије, Требиње и даље има водећу улогу у хијерархији градова источне Херцеговине. Поред повољног саобраћајно-географског положаја, Требиње убрзани демографски развој има захваљујући развијеним грамама индустрије, као и услужним функцијама у области школства, здравства, судства, културе, спорта и сл. Према овим функцијама ово насеље има обиљежје регионалног центра источне Херцеговине, али задовољава бројне услужне потребе и становништва западног дијела Црне Горе.

Требиње као регионални центар још увијек апсорбује становништво са укупног простора регије преко доминантних функција. Са територијалним ширењем града јављају се неки проблеми комуналног, односно инфраструктурног повезивања новоизграђених дијелова насеља са градским језгром. Остала градска насеља Билећа, Гацко, Љубиње и Невесиње углавном врше функцију општинских центара, па ће њихов развој и функције у будуће у великој мјери зависити од укупног привредног развоја ових општина.

Развој градских насеља овог простора добрим дијелом зависиће и од карактеристика развоја села и руралних простора уопште, јер додатни импулси аграрно вриједним просторима, углавном пољима у кршу, задржали би становништво у ободним просторима, па би прилив сеоског становништва у градска насеља био мањи. Мањи прилив сеоског становништва у градска насеља значио би и мање проблеме свеукупног развоја и сеоских и градских насеља и цијелокупног социо-економског преображаја регије (Гњато, Р., 1991).

Смањење укупног броја становника источне Херцеговине у последњих педесет година указује на проблеме комплексног развоја, нарочито руралних подручја. Градска насеља су у свом развоју имала стални пораст

броја становника да би у новије вријеме и она имала емиграциона обиљежја која су још увијек евидентна. Градска насеља источне Херцеговине имала су скромне функције, те нису могле удовољити захтјевима сеоског становништва, што је један од главних разлога масовне емиграције из ове регије. Почетком 60-их година прошлог вијека у скоро свим већим општинским центрима источне Херцеговине долази до бржег процеса индустријализације, који је убрзао процесе дерурализације и деаграризације. Томе треба додати и веома тешке и неријешене проблеме социо-економског развоја већине села, што је условило опадање броја становника и велике поремећаје у биолошкој структури становништва. Снажна емиграција сеоског становништва углавном је обухватала младо и зрело радно-способно и фертилно становништво, док су старије категорије углавном остајале у селима. Ови процеси су настављени до данас тако да се може констатовати да скоро све сеоске средине регије имају обиљежје дубоке старости. Удио сеоског становништва у укупном становништву, у периоду 1948–1991, се смањило са 92% на око 45% и има тенденцију константног опадања. Кретање броја становника изван општинских средишта указује на просторну диференцијацију. Јасно се диференцирају урбане, периурбане, зоне дневних миграција и у исто вријеме скоро изумрла сеоска насеља.

Просторни размјештај и природно кретање становништва

Рурални егзодус становништва источне Херцеговине је већ 1971. године имао велики интензитет тако да су општине Требиње, Билећа, Гацко и Љубиње имале преко 70% насеља која су губила комплетан природни прираштај у односу на претходни попис становништва. Дуготрајна иселавања из ових општина имала су за посљедицу процес убрзаног старења становништва, запуштање индивидуалног газдинстава и социо-економске проблеме у развоју регије. Посљедица оваквих тенденција су процеси деаграризације, а затим и депопулације, већег броја сеоских насеља, тако да данас становништво већине сеоских насеља источне Херцеговине има обиљежје дубоке старости. Треба истаћи да сеоска насеља у приградским зонама још увијек имају демографску перспективу, за разлику од брдско-планинских и просторно удаљенијих сеоских насеља која су "осуђена" на изумирање. Динамику развоја становништва сеоских насеља ове регије у будућности ће у великој мјери зависити од привредног развоја при чему ће ослонац бити ревитализација аграра, сточарства и побољшање саобраћајне инфраструктуре.

Природне карактеристике такође су биле један од значајнијих фактора демографског и економског развоја и просторног размјештаја становништва ове регије, па су, с овог аспекта, становништво и насеља одувјек концентрисани на контакту дна и обода карстних поља. Знатно мање становништва размјештено је у котлинама, а посебно у планинском дијелу ре-

гије који има обиљежја љутог крша и сурових услова живота из којих је становништво вјековно мигрирало. Дакле, источно-херцеговачку регију карактерише веома неравномјеран просторни размјештај и густина насељености становништва.

Релативна густина насељености

С обзиром на ову категорију, становништво источне Херцеговине карактерише стално смањење у већини општина, изузев општине Требиње. Смањење релативне густине насељености захватило је ову регију у процесу индустријализације и емиграције становништва на крају 60-их година прошлог вијека и траје до данас.

Табела 4. – Површина, број становника, густина насељености и број насеља у општинама источне Херцеговине 1991. године

Општина	Површина	Број становника 1991.	ст./km ²	Број насеља
Требиње	1.205	30.996	25,7	178
Билећа	633	13.284	21,0	61
Гацко	736	10.788	14,7	71
Љубиње	326	4.172	12,8	21
Невесиње	923	14.448	15,7	56
Укупно	3.823	73.688	19,3	387
у % од БиХ	7,5	1,7	-	-

Извор: Попис становништва СР БиХ, Сарајево, 1991.

Параметри из претходне табеле само потврђују да је источна Херцеговина ријетко насељена, али има велики број насеља. Најријеђе су насељени брдско-планински простори, који имају испод 5 ст./km², што их сврстава у најријеђе насељене дијелове Републике Српске. Насупрот ових, општинска средишта регије имају просјечну насељеност од око 70 ст./km². Треба истаћи и константно смањење удјела пољопривредног становништва које је 1971. износило 52,8%, а 1991. године било је 19,2%, што је изазвано процесом деаграризације. Посљедица неравномјерне густине насељености становништва ове регије манифестује се концентрацијом становништва (преко 80%) на релативно малом простору од око 1.000 km², док се на супротној страни на преко 2.800 km² налази мање од 20% укупног становништва. Имајући у виду досадашње одлике економског развоја источне Херцеговине може се очекивати даљи наставак давно започетог процеса иселавања становништва из забачених дијелова регије према општинским центрима. Ово ће у великој мјери још негативније утицати на размјештај и густину насељености становништва регије.

Источну Херцеговину карактерише просторна диференцијација у размјештају и густини насељености становништва која је условљена пр-

венствено природно-географским и социо-економским факторима. Савремене демографске карактеристике простора источне Херцеговине директно су последица друштвено-економског развоја овог простора и миграција становништва. Професионална и социјална покретљивост довели су до неравномјерног размјештаја и густине насељености, што се у значајној мјери одразило на природно кретање и репродуктивно понашање становништва.

Природно кретање становништва је синтетички показатељ у који су укључене компоненте рађања, умирања и природног прираштаја, које су веома промјењиве у простору и времену. Стопа наталитета у источној Херцеговини је била доста висока до 1964. када је износила преко 20%, након чега је у сталном паду, а према подацима за 2003. годину она је испод 10%. Стопа морталитета је дуго година била нижа од југословенског просјека (до 1964. износила је око 9%, а касније око 7%), да би 2003. године имала поново вриједности око 9%, што је последица измјене старосне структуре становништва ове регије.¹

Анализа природног кретања становништва указује на чињеницу да су се у репродукцији становништва десиле велике промјене у којим се источна Херцеговина из високонаталитетног трансформисала у нисконаталитетни простор. Иако је стопа природног прираштаја источне Херцеговине била знатно нижа од просјека за бившу СР БиХ у периоду до 1964. године она је износила око 16%, након чега је у интензивном паду. Седамдесетих година стопа природног прираштаја ове регије је испод 10%, а 90-их испод 7%. Депопулационе карактеристике овог простора потврђују и подаци за 2003. годину по којима већина општина источне Херцеговине има негативну или веома ниску стопу природног прираштаја.

Табела 5. – Природно кретање становништва у општинама источне Херцеговине

Општина	1991. година			1996. година			2003. година		
	Н	М	П.П.	Н	М	П.П.	Н	М	П.П.
Требиње	14,8	7,5	7,3	10,8	8,5	2,3	10,0	10,9	-0,9
Билећа	15,2	6,6	8,6	14,6	7,5	7,1	9,8	11,0	-1,2
Гацко	15,3	3,1	12,2	14,2	3,9	10,3	10,3	8,8	1,5
Љубиње	12,4	7,2	5,2	9,5	9,3	0,2	8,7	8,3	0,4
Невесиње	9,5	9,1	0,4	8,2	5,1	3,1	7,9	8,7	-0,8
Берковићи	-	-	-	8,3	12,8	-4,5	9,0	7,6	1,4
И. Мостар	-	-	-	-	-	-	2,5	5,1	-2,6

Извор: Демографска статистика бр. 4 и бр. 7, 2001. и 2004.

Могу се констатовати наглашени депопулациони процеси код већине општина источне Херцеговине. Општине Требиње, Билећа, Невесиње и источни Мостар имају негативне стопе природног прираштаја. Остале

¹ Према подацима пописа становништва из 1971. и Саопштењима Републичког завода за статистику Републике Српске из 2003. године

општине за сада карактеришу веома ниске стопе, мада се у будућности и код њих могу очекивати негативне тенденције.

Савремена демографска обиљежја источне Херцеговине у вези су са наставком тенденција депопулације села и старења становништва. Старачка домаћинства која баве пољопривредном производњом на екстензиван начин. Депопулација села најинтензивније је изражена на подручју општина Требиње, Љубиње и Билећа, док је нешто мања у општинама Берковићи, Невесиње и Гацко.

Табела 6. – Пројена броја становника, густина насељености и удио избјеглих и расељених лица у општинама источне Херцеговине

Општина	Површина у km ²	1996. година			2001. година		
		Број ст.	ст./km ²	Удио избјегл. и рас. лица	Бројст.	ст./km ²	Удио избјегл. и рас. лица
Требиње	903,00	30.086	33,3	26,3%	30.822	34,1	24,3%
Билећа	633,00	11.864	18,7	24,0%	12.094	19,1	18,2%
Гацико	736,00	9.951	13,5	37,1%	10.137	13,7	31,0%
Љубиње	321,00	4.085	12,7	18,5%	4.195	13,0	11,3%
Невесиње	890,28	18.260	20,5	40,1%	18.666	20,9	28,8%
Берковићи	256,00	2.660	10,3	31,0%	2.748	10,7	21,6%
И. Мостар	87,91	326	3,7	61,0%	770	8,7	-
Укупно	3.827,19	77.232	20,4	30,5%	79.432	21,7	24,3%
% од РС	15,3	5,5	-	5,6	5,3	-	7,1

Извор: Демографска статистика бр. 4 и 7, 2001. и 2004. и Попис и регистрација избјеглих и расељених лица у Републици Српској 1996. и 2001.

Пројене Републичког завода за статистику о укупном броју становника, које су дате у претходној табели морају се узети са резервом. Ипак, може се констатовати да је регија источне Херцеговине са око 5,3% удјела становништва и 15,3% удјела у укупној површини РСрпске и даље веома ријетко насељен простор са просјечном густином насељености од око 21 ст./km².

За вријеме интензивних расељавања за вријеме последњег рата на подручје источне Херцеговине доселио се значајан број избјеглог и расељеног становништва. Од укупног броја становника ове регије 1996. године се 30,5% односило на избјегла и расељена лица, а 2001. тај удио је смањен на 24,3%. Удио избјеглих и расељених лица на простору источне Херцеговине у односу на укупан број регистрованих из ове категорије становништва у Републици Српској 1996. био је 5,6%, а 2001. (7,1%). Дакле, један број избјеглих и расељених лица се вратио у претходна мјеста боравка или се одселио у Србију и Црну Гору, земље западне Европе или у неке прекоокеанске земље.

Из претходне табеле може се закључити да су све општине имале велики удио избјеглих и расељених лица у укупном становништву. Највећи удио 1996. су имале општине Источни Мостар, Невесиње, Гацко и Берковићи, док су 2001. највећи удио имале општине Гацко, Невесиње, Требиње и Берко-

вићи. Треба истаћи да су принудне миграције и процес избјеглиштва довели до значајних структурних промјена на простору свих општина источне Херцеговине. Један дио руралног становништва из долине Неретве и Поповог поља населио се у општинским центрима, посебно у Требињу и Невесињу, што је додатно отежало ионако велики проблем смјештаја избјеглог становништва.

Дакле, савремена демографска обиљежја источне Херцеговине карактеришу веома сложени демографски процеси који су у функцији општег друштвено-економског развоја и проблема овог простора. Посебно је евидентна хетерогеност у концентрацији становништва која је један од најважнијих фактора равномјернијег друштвено-економског развоја. Ипак, најважније демографско обиљежје овог простора је несклад између природног и укупног кретања становништва, јер су миграције становништва и даље најважнији фактори демографског развоја. Забрињава чињеница да је процес иселавања из појединих подручја ове регије прешао у критичну фазу у којој долази до депопулације што се у великој мјери одражава на укупан друштвено-економски развој.

Етно-демографска обиљежја

Анализа етно-демографске структуре источне Херцеговине указује да је ово хомоген простор у коме вјековну доминацију има православни српски народ. Ово је српски етнички простор са апсолутном већином, која према попису становништва из 1991. године износи више од 72% у укупном становништву регије.

Табела 7. – Промјене етно-демографске структуре становништва источне Херцеговине у периоду 1971–1991.

Општина	Година	Укупно	Процентуални удио (у %)				
			Срби	Хрвати	Муслимани	Југословени	Остали
Требиње	1971.	29.024	66,7	11,5	16,7	1,5	3,6
	1981.	30.271	59,7	7,6	14,5	13,7	4,5
	1991.	30.996	68,9	4,0	18,0	5,3	3,8
Билећа	1971.	13.444	80,9	0,6	15,5	0,5	2,5
	1981.	13.168	77,2	0,3	13,7	5,5	3,3
	1991.	13.284	80,0	0,3	14,7	1,7	3,4
Гацко	1971.	12.033	63,4	0,1	34,8	0,2	1,5
	1981.	10.261	60,5	0,2	33,3	3,4	2,7
	1991.	10.788	61,7	0,3	35,8	0,8	1,4
Љубиње	1971.	4.837	86,2	1,3	11,0	0,4	1,2
	1981.	4.590	85,0	1,2	9,0	3,3	1,5
	1991.	4.172	89,8	0,9	8,0	0,5	0,8
Невесиње	1971.	19.333	74,9	2,0	22,6	0,1	0,4
	1981.	16.297	71,0	1,7	23,6	3,2	0,5
	1991.	14.448	74,1	1,5	22,9	0,9	0,6

Извор: Пописи становништва СР БиХ, Сарајево, 1971–1991.

Milimir Lojović, Obren Gnjato

Подаци из претходне табеле указују да све општине регије источна Херцеговина у анализираном периоду имају више од 50% удјела српског становништва.

Табела 8. – Етно-демографска структура општина источне Херцеговине 1991.

Општина	Укупно	Срби	Хрвати	Муслимани	Југословени	Остали
Требиње	30.996	21.349	1.246	5.571	1.642	1.188
Билећа	13.284	10.628	39	1.947	222	448
Гацко	10.788	6.661	29	3.858	84	156
Љубиње	4.172	3.748	39	332	19	34
Невесиње	14.448	10.711	210	3.313	123	91
Укупно	73.688	53.097	1.563	15.021	2.090	1.917
у %	100	72,1	2,1	20,4	2,8	2,6

Извор: Попис становништва СР БиХ, Сарајево, 1991.

Поред апсолутно најбројнијег српског народа са 72,1% у укупном становништву источне Херцеговине 1991, на другом мјесту, са 20,4% удјела, били су Муслимани, док су остали били Хрвати, Југословени и др.

Структуре активног становништва

Међузависност промјена демографског и привредног развоја огледа се у промјенама у структури активног становништва. Промјене тих структура, које су интегрални дио процеса привредног развоја, долазе до изражаја у развоју друштвених служби, техничком напретку, производним трансформацијама, савременој подјели рада и сл. Стога су структуре активног становништва сигуран показатељ економских процеса и укупног развоја регионалних система (Грчић, М., 2002). Промјене у структури активног становништва источне Херцеговине условљене су демографским, социјалним и економским факторима са једне, те јасно израженим емиграционим карактеристикама, са друге стране. Диференцирана активност становништва општинских центара и становништва руралних средина ове регије указује на различит утицај демографских и социо-економских фактора.

Табела 9. – Удио активног, пољопривредног и непољопривредног становништва у општинама источне Херцеговине 1991. године

Општина	Укупно		% активног	Пољопривредно		Непољопривр.		% пољоп.
	свега	активно		свега	активно	свега	активно	
Требиње	29.972	11.961	39,9	2.915	1.819	27.057	10.142	9,7
Билећа	12.917	4.937	38,2	2.556	1.008	10.361	3.929	19,8
Гацко	10.126	3.969	39,2	3.805	1.676	6.321	2.293	37,6
Љубиње	4.463	1.872	41,9	1.258	622	3.205	1.250	28,2
Невесиње	15.650	5.734	36,6	6.824	2.815	8.826	2.919	43,6
Укупно	73.128	28.473	38,9	17.358	7.940	55.770	20.533	28,1

Извор: Статистички годишњак СР БиХ, Сарајево, 1991.

Из анализе претходне табеле може се констатовати да је источна Херцеговина имала релативно ниску стопу активног пољопривредног становништва од 45,7%. Истовремено значајно је и смањење удјела активног у укупном становништву које је 1981. године износило 38,9%, што је последица емиграције радно способног становништва изван источнохерцеговачке регије. Такође, развој индустрије у централним насељима регије утицао је на промјене у свим структурама становништва, посебно у периоду 1971–1991. године. Као параметар може се узети и податак да је 1981. године у односу на 1971. три пута више запослених било у секундарном сектору, односно да је за око 50% смањен удио активног становништва у примарном сектору.

Економска структура активног становништва подразумјева подјелу према дјелатностима, па је она један од најрепрезентативнијих показатеља нивоа друштвеног развоја ове регије. Анализа ових структура указује на интензивне промјене у последњих тридесетак година, када је извршен трансфер пољопривредног становништва у непољопривредне дјелатности.

Табела 10. – Запослени радници према дјелатности у општинама источне Херцеговине 1999. године

Општина	Укупно	Привреда											Ван-привреда	
		свега	инд. и руд.	пољ. и риб.	шум. арст.	вод-опр. ив.	гра-ђевинар.	саоб. и везе	трговина	угос. и тур.	зан-атс-тво	стам. ком. дјел.		фин. и др. усл.
Требиње	8354	6663	4223	144	32	21	593	258	537	180	90	103	482	1691
Билећа	2782	2306	1788	2	8	-	107	110	177	77	-	-	37	476
Гацко	2906	2527	1452	95	34	-	498	133	74	126	3	60	52	379
Љубиње	979	770	496	72	-	-	41	17	81	25	-	15	23	209
Невесиње	2347	1684	879	92	45	-	203	61	63	18	-	46	277	663
Берковићи	165	91	46	10	-	-	-	33	2	-	-	-	-	74
Укупно	17533	14041	8884	415	119	21	1442	612	934	426	93	224	871	3492

Извор: Саопштење републичког завода за статистику Републике Српске, 1999.

Према подацима за 1999. од укупног броја највише је било запослених у индустрији и рударству, грађевинарству и трговини, а затим у саобраћају и везама и угоститељству и туризму. Око 20% радника било је запослено у ванпривредним дјелатностима. Анализа запослених радника према секторима дјелатности у општинама источне Херцеговине потврђује напријед наведене констатације да општина Требиње поред секундарног има развијен и терцијарни сектор дјелатности. То се, донекле, може констатовати и код општина Билећа и Гацко, док су остале општине свој развој темељиле на примарном и секундарном сектору, а мањим дијелом на ванпривредним дјелатностима.

Намеће се закључак да је дошло до значајног смањења укупног броја запослених. У периоду 1991–1996. године дошло је до великог пада индустријске запослености која на нивоу регије источна Херцеговине смањена за око 30% у односу на стање из 1990. године. Смањење запослености у односу на предратни ниво евидентно је на просторима свих општина, посебно Требиња, Љубиња и Невесиња. Треба истаћи да једино простор општине Гацко за-

Milimir Lojović, Obren Gnjato

хваљујући постројењима термоелектране Гацко има скоро исту запосленост као и прије рата (1992–1995). Ипак, удио регије источне Херцеговине се повећао у броју запослених радника у односу на предратни просјек на нивоу Републике Српске, што значи да је пад броја запослених у РС био још већи.

Табела 11. – Укупан број запослених у општинама источне Херцеговине

Општина	Број запослених		
	1990.	1999.	2004.
Требиње	11.448	8.832	8.000
Билећа	3.981	3.110	3.050
Гацко	3.464	3.068	3.456
Љубиње	1.385	1.017	950
Невесиње	2.733	2.537	1.900
Берковићи	-	165	159
Укупно	23.011	18.729	16.512
% од РС	4,26	8,66	7,91

Извор: *Статистички годишњак СР БиХ, Сарајево, 1991, Саопштење Републичког завода за статистику и Стручне службе општина источне Херцеговине*

Постоји довољно основа за констатацију да процијене о броју запослених не одговарају стварном стању. Подаци стручних служби општина, које прате број регистрованих приватних предузећа и самосталних дјелатности, и пријављени број запослених, не одговарају стварном стању као, јер су многа лица у статусу рада „на црно“, због избјегавања подузетника да измирују пореске и друге обавезе.

Питање званичне и незваничне запослености битно одређује социјалне и економске процесе. Но, као логичан може се извести закључак да је број запослених у услужним дјелатностима, посебно у туризму и угоститељству знатно већи у односу на званичан, те да ће правна и законска регулатива у најскорије вријеме уредити ову проблематику, и на тај начин омогућити организованији развој туризма и подизање квалитета туристичких услуга.

Табела 12. – Радни контингент становништва и удио незапослених у општинама источне Херцеговине 2004. године

Општина	Радни контингент становништва	Број незапослених	Стопа незапослености (у %)	Разлика у броју запослених 1991–2004.
Требиње	22.500	3.345	29,5	- 2.988
Билећа	8.300	1.711	35,9	- 641
Гацко	5.750	1.342	35,3	- 803
Љубиње	2.100	634	40,0	- 240
Невесиње	6.023	3.324	63,6	- 578
Берковићи	720	384	71,1	-
Укупно	45.393	10.740	39,4	- 5.250

Извор: *Подаци стручних служби општина источне Херцеговине за 2004. годину*

Стопа незапослености у овој регији је веома алармантна, у просјеку око 40% (2004). Најтеже стање је на простору општина Берковићи, Невесиње и Љубиње, гдје је стопа незапослености већа од 40%, мада, с обзир на укупан радни контингент и број запослених од 1991–2004, може се рећи да све општине регије имају изузетно високу стопу незапослености. У Требињу, због изузетног прилива становништва избјегличким миграцијама, с једне, и транзиционих процеса у привреди с друге стране, регистрован је велики број незапослених лица са високом стручном спремом, и то скоро свих профила.

Вањске миграције различито су захватиле становништво градских центара и руралних средина појединих општинских простора источне Херцеговине. Дакле, вањски мигранти из ове регије отишли су претежно из селских насеља као последица недовољног и успореног социо-економског развоја тих средина, па и урбаних средишта регије, и као последица немогућности запошљавања и зараде за достојан живот. Од 1971. године почиње раст удјела запослених у иностранству, и то становништва из примарног сектора дјелатности (Маркотић, А., 1983).

Табела 13. – Становништво на раду и боравку у иностранству по општинама источне Херцеговине

Општина	1981.		1991.	
	на раду	чланови породице	на раду	чланови породице
Требиње	245	155	112	57
Билећа	170	112	100	35
Гацко	98	55	59	32
Љубиње	32	21	19	19
Невесиње	427	249	284	212
Укупно	972	592	574	355

Извор: Статистички годишњак СР БиХ, Сарајево, 1991.

Анализа доступних података који су дати у претходној табели упућује на закључак да до 1991. године, са простора општина источне Херцеговине, није било интензивних одлазака на привремени рад у иностранство како је то био случај са неким сусједним регијама, нпр. Западном Херцеговином. Међутим, крајем 90-их година прошлог вијека долази до интензивирања ове појаве која је изазвана ратом и последицама рата, тако да је значајан број квалификоване радне снаге и њихових породица у последњих петнаестак година напустио ове просторе. Највише привремено запослених регистровано је у западноевропским државама (Њемачка, Аустрија, итд.), али и у неким прекоокеанским земљама (Канада, Сад, Аустралија). Већина емиграната улаже у обнову кућа, инфраструктуру, али и у развој ситног предузетништва, врло често у развој туристичких капацитета, посебно у Требињу, што доприноси јачању туристичке функције овог центра.

Удио и број активног становништва у услужним дјелатностима регије, посебно у Требињу, има тенденцију сталног раста. Већ 1971. у овом сектору је радило око 23% од укупног броја запослених у општини Требиње.

Табела 14. – Број запослених у туризму и угоститељству у општинама источне Херцеговине

Општина	Број запослених		
	1990.	1999.	2004.
Требиње	509	180	155
Билећа	171	77	76
Гацко	311	126	118
Љубиње	50	25	25
Невесиње	103	18	18
Укупно	1.144	426	392

Извор: Статистички годишњак СР БиХ, Сарајево, 1991, Саопштење Републичког завода за статистику и подаци Стручне службе општина источне Херцеговине за 2004.

Из анализе доступних статистичких података у табели 16. види се да је на нивоу регије евидентно смањење укупног броја запослених у туризму и у угоститељству. Број запослених у туризму и угоститељству, и смањење које износи око 65%, не одговара стварном стању. Већ смо констатовали да је број запослених знатно већи у односу на званичне податке, као и разлоге таквих стања. Ради илустрације, укупан број запослених у туристичкој дјелатности у Републици Српској 2002. године износио је 4.190 радника, од чега око 10% у источној Херцеговини.

Образовна структура становништва

Образовну структуру становништва источне Херцеговине детерминисани су историјски и друштвено-економски процеси. Наиме, у турском периоду развој образовања и писмености је био веома спор, а одвијао се под патронатом конфесионалних институција које су често школовале само неке слојеве углавном мушког становништва. За вријеме Аустро-угарске надлежност школства прелази на државну управу што утиче на интензивније описмењавање и мушког и женског становништва. Ипак, тек након Другог свјетског рата овај простор добија задовољавајући образовни ниво. Томе је у значајној мјери допринијела изградња многобројних основних школа у већем броју насеља, а касније и отварање средњих школа у општинским центрима.

Према попису становништва 1948. године у источној Херцеговини било је 33,8% неписменог становништва старијег од десет година. Висок удио неписменог становништва задржао се до шездесетих година, а разлог томе треба тражити у великом удјелу старог и зрелог становништва у руралним срединама. Седамдесетих година прошлог вијека друштвена заједница

је учинила значајне кораке у описмењавању становништва па је регистрован значајан пад стопе неписмености. Тако је према попису становништва 1981. на овом простору регистровано душло мање, односно 15,2% удјела неписменог становништва старијег од десет година (Гњато, Р., 1991).

Утицај Дубровника се испољавао у развоју образовања, културе, здравства и спорта на простору цијеле регије. Наиме, због развијених образовних институција у Дубровнику је гравитирала читава источна Херцеговина у погледу средњих и виших школа.

Табела 15. – Укупно становништво источне Херцеговине старије од 15 година према школској спреми 1991. године (у %)

Општина	Свега	Без школе	4-7 раз. ос.шк.	основ. образ.	средње образ.	више образ.	високо образ.	Непознато
Требиње	23.392	19,3	19,4	26,7	29,0	2,4	3,0	0,2
Билећа	9.929	25,2	23,6	23,0	22,5	2,8	2,7	0,1
Гацко	7.888	30,7	24,3	21,6	19,3	2,1	1,8	0,2
Љубиње	3.533	30,6	25,4	22,4	18,3	1,7	1,4	0,2
Невесиње	12.014	37,1	22,5	24,1	13,3	1,6	1,3	0,0
Укупно	56.756	26,3	21,9	24,5	22,6	2,2	2,3	0,2

Извор: Гњато Р., 1991.

На нивоу регије, 1981. године, значајан удио у структури писмености имала су лица без школе (26,3%). Међутим, скоро подједнак био је удио лица са осмогодишњим и средњошколским образовањем. Општина Требиње је имала најмањи удио становништва без школе, односно имала је највећи удио становништва са завршеном основном школом. Ово се може објаснити и традиционалним развојем школства и функцијама које је општина Требиње имала у прошлости. Истовремено, општине Гацко, Љубиње и Невесиње су имале преко 30% удјела лица без основне школе, као и знатно мањи удио лица са вишим и високим образовањем (Гњато, Р., 1991).

Новије податке који би јасно презентовали образовну структуру општина источне Херцеговине није било могуће прибавити, али на основу броја ученика у основним и средњим школама могуће је констатовати да преко 90% свршених основаца наставља са средњим образовањем од чега око 80% завршава школовање и стиче одговарајућу квалификацију.

Дакле, образовна структура становништва источне Херцеговине се поправља, чему доприноси и мрежа основних и средњих школа и високообразованих институција. Наиме, све општине имају основне школе којих је на простору регије укупно 45, од којих су 23 четвороразредне. У средњошколским институцијама на нивоу регије заступљен је и велики број занимања. У Требињу се налази ђачки и студентски дом, те три високошколске установе: Висока школа за туризам и хотелијерство, Факултет за производњу и менаџмент и Ликовна академија, на којима студира око хиљаду студената што представља главни развојни ресурс регије источне Херцеговине.

Закључак

Бројни квалитативно-квантитативни фактори демографских процеса на простору источне Херцеговине наводе на слиједеће закључке:

– Источна Херцеговина је најрјеђе насељена регија у Републици Српској, захваћена интензивном депопулацијом.

– Демографско пражњење, деаграризација и економско слабљење сеоских насеља уз неодговарајућу демографску концентрацију у градовима су основни фактори који овај регионални простор чине депопулационим.

– Денатализација, емиграција и старење становништва сеоских насеља ове регије праћено је пропадањем традиционалне аграрне производње.

– Једино демографски развој регионалног центра Требиња у другој половини XX вијека имао је имиграциони карактер.

– Етно-демографска структура источне Херцеговине указује да је ово вјековни етнички простор са апсолутном већином српског народа.

– Промјене у структури активног становништва источне Херцеговине условљене су демографским, социјалним, економским и социолошким факторима с једне, те израженим емиграцијским карактеристикама, с друге стране. Диференцирана активност становништва општинских центара и становништва руралних средина ове регије указује на различит утицај демографских и социо-економских фактора.

– Економска структура активног становништва је неповољна и указује на низак ниво друштвеног развоја ове регије.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Гњато, Р., Тошић, Д. (1984). Савремене промјене у размјештају и структури становништва источне Херцеговине, У *Зборник радова југословенског симпозија*: Приштина
Маркотић, А. (1983). *Демографски развитак Херцеговине*, Мостар: Прва књижевна комуна.

Мишковић, М. (1978). Функције градских насеља и градова у БиХ. *Географски преглед* 22.

Лојовић, М., Гњато О. и др., (2005). *Република Српска – туристички потенцијали*. И. Сарајево, ЗУНС.

Гњато, Р. (1988). *Источна Херцеговина – проблеми комплексног регионалног развоја*. Сарајево, докторска дисертација.

Гњато, Р. (1991). *Источна Херцеговина – регионално-географски проблеми развоја*, ГД БиХ, књ. 8, Сарајево.

Грчић, М. (2000). *Политичка географија*. Београд: Географски факултет
Статистички Годишњак СР БиХ за 1991. годину, Републички завод за статистику, Сарајево, 1991.

Попис становништва СР БиХ 1961–1981, Савезни завод за статистику, Београд, 1981.

Лојовић, М. (2006). *Антропогеографске основе и проблеми развоја туризма источне Херцеговине*, Београд: Географски факултет

**Milimir Lojović
Obren Gnjato**

**POPULATION OF EASTERN HERZEGOVINA IN FUNCTION OF REGIONAL
DEVELOPMENT**

Summary

Eastern Herzegovina is characterized by complex demographic processes which are in the function of the socio-geographic development and problems of this area. Heterogeneity in the population density, as one of the important factors of balanced socio-economic development of this region, is evident. Ethno-demographic structure of population in Eastern Herzegovina is homogeneous, with centuries of domination of the Orthodox Serbian nation. The most important demographic characteristic is a disbalance between natural and overall population trends, because of the migrations as the most important factor of the regional development. Population of Eastern Herzegovina is a complex and dynamic system characterized by changes in natural population growth, spatial redistribution of population, migration and rapid changes in economic and educational structures of population. One of the main factors of contemporary demographic processes is deagrarization and urbanization. Those processes are based on the development of primary, secondary and tertiary sectors, as well as on political-geographical processes caused by war events from 1992 to 1995. During the long period Eastern Herzegovina, as south-eastern part of the Republic of Srpska (Federation of Bosnia and Herzegovina), is a region with complex demographic changes. According to the emigration characteristics, early 20th century, periods between the two world wars, after World War II and from 50's to 80's of 20th century, were important for Eastern Herzegovina region. In the second half of the 20th century, along with the emigration process, migration from rural to urban settlements were performed as well. Because of that, most of the mountainous villages are depopulated and the process of depopulation is spreading to the whole rural area of this region.